☆ خدیجہ سجاد

شاہ حسین دیاں کافیاں تے زبان و بیان

Abstract:

This piece of research discusses about kafi's and languagead culture by Shah Hussain, the second classicical poet of sufi order.This article deals with the connotation and definition of kafi with its literary background and the atomosphere in which it is flourished. Kafi is a prominent genre of Punjabi literature and is very rich in that speaks of love and spirituality. The finding of this research tells about linguistically Punjabi Idioms, symbols, Similes, rhymes of Shah Hussain used in his poetry. Symbolism is a special part of Shah Hussain .Kafi ,Which makes his words deeper. He has used many symbols in his poetry.

Keywords: *Shah Hussain, Kafi, Language, expression, Symbols, Idioms.*

شاہ حسین دا ناں ڈاہڈا حسین بن شیخ عثمان بن کلس رائے سی۔ آپ اک نومسلم گھرانے وچ پیدا ہوئے۔ ڈاہڈا یا (ڈوہا) راجپوت خاندان دی ذات اے۔ شاہ حسین دا معروف ناں لال حسین اے۔ کیوں جے آپ سرخ لباس پاندے سن ایس لئی لال حسین دے ناں نال مشہور ہوئے تے مادھو دے نال تعلق دی وجہ نال آپ نے ناں دے نال مادھو دا اضافہ کر دتا۔ ایس لئی آپ نوں (مادھو لال حسین) دے ناں تو مشہور ہوئے۔ آپ 1538ء نوں لاہور ٹکسالی دروازے

وچ پیدا ہوئے''۔(1)

شاہ حسین دے والد دا ناں شیخ عثمان سی تے اوہناں دا پیشہ بافی (جولاہا) سی۔ تدہی شیخ عثمان دا پتر شیخ حسین وی حسین جولاہے دے ناں تو مشہور ہویا۔

انی حسینو جلاہ

تحقیقات چشتی وچ لکھیا اے:

''یہ حضرت نہال کی طرف سے ڈوہا اور باپ کی جانب سے کلس رائے تھے یعنی آپ کے بزرگوں میں سے جو شخص اول مشرف بااسلام ہوا وہ کلس رائے تھے۔ جب وہ مسلمان ہوا تو شیخ الاسلام خطاب پایا۔ اس باعث سے اس کی اولاد کا سرائی مشہور ہوئی۔ حضرت کے والد کا نام شیخ عثمان تھا۔ اس نے باعث محتاجی پیشہ بافندگی شروع کیا۔

نہ او منگیا نہ اوہ پرنایا
ناں اس مول ناں لاہا
نہ اوس گنڈھ، نہ ساہا
آنی حسینو جلاہا
نہ گھر باری نہ مسافر
نہ او مومن نہ او کافر
جو آہا سو آہا(2)

شفقت تنویر مرزا نے ''شاہ حسین دی حیاتی'' شاہ حسین دی تدفین دے حوالے نال لکھیا اے:

چونکہ شاہ حسین نے اپنے احباب اور عزیز واقارب کو وصیت کی تھی کہ مجھے شاہدرے میں دفنایا جائے، تیرہ برس بعد میری قبر دریائے راوی کے سیلاب سے تباہ ہوجائے گی بعد میں مجھے بابو پورہ ''باغبانپورہ'' میں دفن کیا جائے۔

لہٰذا ایسا ہی ہوا اور آج ان کا مزار باغبانپورہ میں موجود ہے۔(3)

شاہ حسین اجیہے پنجابی صوفی شاعر نیں جیہناں نے کافیاں لکھیاں تے اوہناں دی بنیاد راگ راگنیاں تے رکھی۔ شاہ حسین نے اپنیاں کافیاں نوں رب دی ذات تے اوہدی معرفت

نال جوڑیا اے تے کافی وچ روم روم یعنی کہ جسم دے ہر حصے ظاہری تے باطنی صورت وچ رب دی ہستی نوں بیان کردے نیں۔ اوہ کہندے نیں کہ رب تے بندہ دے اندر موجود اے توں ایدھر اودھر کیوں بھجنا ایں۔ علی عباس جلالپوری ''وحدت الوجود تے پنجابی شاعری'' وچ شاہ حسین دی کافی نوں بیان کردے نیں:

''ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں باہر توں ہیں روم روم وچ توں
توں ہی تانا توں ہی بانا سبھ کجھ میرا توں
کہہ حسین فقیر سائیں دا میں نیس سبھ توں (4)''

کافی کیہ اے؟ کافی دے معنی بارے جانکاری ضروری اے کہ ایس واسطے مولا بخش کشتہ ''پنجابی شاعراں دا تذکرہ'' وچ لکھدے نیں۔

کافی دے لفظی معنی ہن پوری یا مکمل اے۔ آنند راج سبھو بائی چرن داس تے غریب داس نے کافی نوں راگنی یا راگ دی اک قسم آکھیا اے''۔ (5)

آصف خان اپنے مضمون ''کافی کیہ اے؟'' وچ دسدے نیں:

''ایہدے بارے وکھ وکھ وچار نیں کہ 1۔ ایہہ امیر خسرو دی کاٹھ اے۔ 2۔ راگ دا ناں اے۔ 3۔ سمپورن راگ منیا جاندا اے۔ 4۔ کجھ عبداللطیف بھٹائی دے سر ایہدا سہرا بنھ دے نیں۔ کئی لکھاری عربی دے لفظ (کفائیتہ) توں نکلدا دسدے نیں۔ بعض کافی نوں موسیقی دے اٹھاٹھ چوں اک اٹھاٹھ من دے نیں۔'' (6)

عبدالغفور قریشی ''پنجابی ادب دی کہانی'' وچ دسدے نیں:

''کافی اصل وچ عربی لغتاں وچ ''قوافی'' دے لفظ دی تحریف اے۔ ایہدے کول اے جامع شاعرانہ رچنا دے طور تے ذکر کیتا گیا اے۔ لیکن اس دا کوئی حوالہ نیں عربی ادب صنف وچ عبدالغفور قریشی'' (7)

اسیں ویکھنے آں کہ شاہ حسین نے کافیاں وچ ماجھی لہجہ ورتیا اے۔ کیوجے اوہناں دی زندگی دا ودھیرا حصّہ وچ گزاریا۔ ایس لئی اوہناں دے کلام وچ ماجھی دا رنگ ودھیرا لبھدا اے۔

ماجھا، راوی تے بیاس دے وچکارلے علاقے نوں آکھیا گیا اے۔ ایس وچ ضلع امرتسر، گورداسپور، لاہور، قصور، گوجرانوالہ، شیخوپورہ وغیرہ دے آلے دوالے دا ودھیرا حصّہ شامل اے۔ ماجھی نوں ای پنجابی دا ٹکسالی روپ منیا گیا اے۔ ایس وچ عام طور تے" ڈ"نوں واضح طور تے بولیاں جاندا اے۔

جویں: 1-تہاڈا توں تہاڈا۔ دراڈا توں دراڈا-"ن" تے زور دتا جاندا اے۔

جویں: جاواں گا۔ وغیرہ

ڈاکٹر نظیر احمد ہوراں دے آکھن موجب:

"حسین کی جم پل اور سکونت آخری عمر تک لاہور کی تھی اس لئے اس کے کلام میں ہمیں پنجابی کے لاہوری تلفظ اور محاورے کی توقع ہونی چاہئے لیکن ہم دیکھتے ہیں پہ اس کے کلام کا کوئی متن بھی اس توقع کی تائید نہیں کرتا اور اس کے لب ولہجے پر راوی کے دوسرے طرف مغربی پنجابی یا لہندے کا اثر غالب ہے۔ اس سے یہ نتیجہ نکالنا غلط نہ ہوگا کہ آج سے چارسوسال پہلے جب حسین شعر کہتے تھے راوی کے اس طرف لاہور کی بولی وہ تھی جو آج راوی کی دوسری طرف بولی جاتی ہے"۔ (8)

ایس سوال دا جواب اینا جیہا اے کہ شاہ حسین توں بعد دے شاعر ہاشم شاہ (امرتسر) حامد شاہ عباسی (گورداسپور) دی زبان وی اوہی اے جیہڑی شاہ حسین دی اے تے قصور دے (بلھے شاہ) یا شیخوپورہ دے (وارث شاہ) دی زبان دی بنیاد لہندی پنجابی اے۔

شاہ حسین نے پنجابی ادب وچ کافی دی صنف دا خوبصورت اضافہ کیتا اور محاورات وچ عمومی یا مرداں لئی محاورات توں علاوہ نسوانی علامات اور محاورے وی ورتے۔ جویں؛ روم روم وچ ہونا، سیس گندھانا، ہوکا دینا، بھن بھن کرنا وغیرہ۔ ایہناں دی ایس خوبصورت صنف دے نال اک اور وصف ایہ کہ کافی صرف گاون لئی اے تے ایس وچ موسیقیت دے اعتبار نال وزن تے ماترے دا وی خیال رکھیا گیا اے۔ انج ادب وچ باقاعدہ موسیقیت وی آ گئی اے ایہدے نال ای محاورے دی عمر وی ودھ ہوگئی اے۔

محاورہ دو یا دوتوں زیادہ لفظاں دا مجموعہ ہوندا۔ جو حقیقی دی بجائے مجازی معنیاں وچ

موجود ہون۔ انگریزی دی مختلف لغات وچ Idiom ورتیا گیا اے جس دی تعریف محاورے نال ملدی جلدی اے مختلف ماہرین لسانیات تے دانشوراں محاورے دی مختلف طریقیاں دے نال تعریف کیتی اے۔ Gagan Raj دے آکھن موجب:

" Idioms"The term used for a form of expression, construction or phrase peculiar to a language and often having a meaning of other than its grammatical or logical one." (9)

محاورے بارے حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

"اوہ پہلودار جملہ ہوندا اے جیہڑا روز مرہ بولن والی زبان دے اصولاں دے مطابق ہووے تے عام مطلب توں کجھ ودھ مطلب دیوے۔ محاورہ دو یا دوتوں زیادہ لفظاں نال پورا ہوندا اے"۔ (10)

محاورہ:

اتوں اتوں نہ بلدی اے پائیں تیل جوابوں
ساعت ڈھل نہ لکسی اونویں مرسی عذابوں
(سیف الملوک-میاں محمد بخش) (11)

شاہ حسین نوں پنجابی کافی دا بانی منیا جاندا اے۔ اوہناں دی کافیاں وچ ٹھیٹھ ماجھی والی پنجابی دے نال نال ملتانی لہجے دا ہلکا جیہا رنگ وی نظر آندا اے۔ کافیاں شاہ حسین" اپنے اصل وچ اوہی کتاب اے جس نوں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے مرتب کیتا سی پر ایس وچ کجھ اضافہ کیتا گیا۔ اک تے املا وچ یکسانیت پیدا کیتی گئی تے دوجا ایہ کافی گانے والی شعری صنف اے ایس لئی ایس وچ استھائی نشاندہی کیتی گئی اے۔ ایس دی ضرورت ایس واسطے پیش کیتی گئی کہ کافی دا ہر مصرع پڑھدے ہوئے یا گاندے ہوئے اس استھائی نوں دوہرانا ضروری اے۔ فیر جا کے اس مصرعے دے معنی واضح ہوندے نیں۔ محاورے لئی کجھ شعر ویکھو:

راہ عشق دا سوئی دا نکا
دھاگا ہوویں تاں جاویں (12)

اندرتوں ہیں، باہرتوں ہیں
روم روم وچ توں (13)

پچھی سٹ گھتاں بھڑاندی
کتن توں چت چایا ای (14)

پوتھی کھول وگھا بھائی ہاہمنا
پیارا کھول وگھا بھائی بھامنا (15)

کورا گئی ہنڈھاء
کوئی رنگدار نہ لیتا (16)

سبھے آئیاں سیس گندائن
کائی نہ آئی آحال ونڈائن (17)

آپ کھانی ہسیں دودھ ملیدا
شاہاں نوں ٹکر بیہا (18)

نیں بھی ڈونگھی تلا پرانا
مولا پارلنگھاوے (19)

ایہناں شعراں وچوں محاورے تے اوہناں دے معنی دتے گئے نیں، جوانج نیں:

سوئی دا نکا ہونا:	بہت مشکل ہونا
روم روم وچ:	جسم تے روح وچ سرائیت کرنا
چت چاہنا:	کم کرن نو دل کرنا
وتھی کھول وکھانا:	فال کڈھنا
کورا ہنڈانا:	خالی ہتھ موڑنا
سیس گندھانا:	وال بنانا اپنا کم کروانا

بیہا ٹکر: باسی روٹی

پار لنگھانا: منزل ول پہنچانا

شاہ حسین اپنے فکر تے وچاراں نوں عام لوکاں تائیں اپڑان واسطے شاعری نوں ذریعہ بنایا تے جس طرح اپنی شاعری وچ محاوریاں دی جس ڈھنگ نال ورتوں کیتی اے اوتھے ہی اوہناں اکھاناں راہی اپنے فکری تے فنی وچاراں نوں سامنے لیاندا اے تاں جے عام بندہ وی اوہناں دے سنیہے دے اندر مفہوم تے رمزنوں چنگی طرح سمجھ سکے۔ ڈاکٹر شہباز ملک اکھان تے زبان دے سمبھند بارے لکھدے نیں:

''انسانی تجربے دا اے اکھری روپ عام بول چال وچ آ کے مونہوں مونہہ اگلی پیڑی تیکر اپڑدا اے ایس کر کے اے عام طور تے وچ وزن بیان ہوندے نیں بھاویں اک تک وچ بھاویں دو تک وچ ہووے آکھان وچ آکھی جارہی گل اک مکمل روپ ہوندیاے۔'' (20)

ایہ اکھان اج وی اپنے اندر مخصوص معنویت تے رچاو پاروں اک خاص کھچ رکھدے نیں۔ ایہ اکھان وسیب دے وکھو وکھ پکھاں دے بارے نیں تے اج وی لوکائی نوں سدھار دے پئے نیں۔ حضرت شاہ حسین دیاں کافیاں دے کئیں بول اپنی اندرلی سچیائی دے ست تے پھبویں ڈھکویں ڈھنگ پاروں آکھاناں دا درجہ پا گئے نیں۔ تھلے دتے گئے اکھاناں تے اوہناں دے مطلب نوں سمجھن دی کوشش کرنے آں۔

اکھان نمبر 1:

''جو کجھ کیتا برا بھلا وو کیتا اپنا پاونا'' (21)

ایس اکھان وچ شاہ حسین اک اٹل سچائی تے فیصلے دے طور تے دسیا کہ کہ اس دنیا وچ جسطرح دے عمل ہون گے اوس دے مطابق قیامت دے دن جزا یا سزا ملے گی۔ ایہ اللہ تعالیٰ دا اک پکا پیڈا قانون اے۔ ایس اکھان راہیں حضرت شاہ حسین بندیاں نوں برے عملاں توں بچ کے چنگے عملاں تو بغیر اس جیون بارے دسیا اے۔

اکھان نمبر 2:

''چھوڑ تکبر پکڑ حلیمی راہ پکڑ ودشیری دا'' (22)

اس بول وچ شاہ حسین اخلاق سنوارن واسطے مت دیندیاں ہویاں آکھدے نیں۔ اے انسان تکبر نوں چھڈ دے اپنے اندر برداشت پیدا کر اپنی زبان وچ مٹھاس پیدا کر لوکاں نال ورتارے وچ پیار محبت نال ورت کر۔ شاہ صاحب چاہندے نیں کہ بندہ اپنے آپ نوں پہچانے پئی اس دنیا وچ کیہڑے کم واسطے آیا اے۔

اکھان نمبر 3:

''چھوڑ ترکھائی پکڑ حلیمی راہ بھے صاحب تھیں ڈروو
کہے حسین حیاتی لوڑیں مرن تھیں اگے مروو'' (23)

مرن تھیں اگے مرو واک ڈونگھی رمز اے جیہدا مطلب ایہ وے پئی جیوندیاں اپنی میں نوں مار دے۔ اپنے دل نوں ہر طرح دے لالچ تے خواہشاں توں پاک کر دے۔ فنی پکھ وچ جے اسیں کافی نوں ویکھیے تاں اک بہت وڈی گل نوں گھٹ وگھٹ لفظاں وچ بیان کیتا گیا اے۔ لفظ ''وو'' دے نال اک خاص قسم دا ردھم تے رچاو پیدا ہو جاندا اے۔

اکھان نمبر 4:

''جت تن لگے سوی تن جانے گلاں کرن سوکھالیاں'' (24)

اس اکھان وچ عشق محبت دی خوبی نوں بیان کیتا گیا اے کہ عشق محبت دیاں وارداتاں نوں صرف اوہ ہی تن جانسکدا اے جیہدے نال گزر دی پئی اے۔ نالے ایہ وی دسیا اے کہ گلاں کرنیاں سوکھیاں ہوندیاں نیں پر سچ اوہی بندہ جاندا اے جیہڑا ں عشق دی کڑاہی وچ تلیندا پیا اے۔ شاہ صاحب دی کافی دا اے بول جیہڑا اپنی اندرلی سچیائی تے اک خاص ترکیب لفظی دی ورت پاروں ہمیشہ واسطے امر ہو کے رہ گیا اے:

''تشبیہ عربی زبان دا لفظ (شبہ) توں نکلیا اے جس دا مطلب اے مثال دینا دو شیواں وچوں اکو ای خوبی یا خامی پاروں اک شے نوں دوجی نال تشبیہ دتی جاندی اے''۔ (25)

شاہ حُسین ہوراں دے کلام وچوں تشبیہاں دے ورتارا تے اوہناں اپنی گل نوں پکیائی دین لئی ایہناں نوں کس طرحاں ورتیا اے۔ ایس گل اے نکھیڑے واسطے کجھ تشبیہاں دتیاں گئیاں نیں۔

"سدا نہ پُھلن توریا سدا نہ لگدے نی ساونا" (26)

حضرت شاہ حُسین نے ایس کافی وچ دنیا دے وکھو وکھ رنگاں تے رونق نوں اک پھبویں ڈھنگ نال توریے تے ساون نال تشبیہ دتی اے۔ جویں توریا اپنی حیاتی وچ اک واری پھل لاندا اے تے نہ ہی ساون دی بارش ہمیشہ ہوندی اے۔ ایس واسطے کوئی وی کم سوچ سمجھ کے کرو تاجے بعد وچ پچھتانا نہ پویں۔

"کُوڑی دنیا کوڑا پسار موتی جیوں شبنم دا" (27)

شاہ حسین ایس دنیا نوں کوڑی آکھ کے لوکاں نوں ایہ دسنا چاہندا اے کہ دنیا دی لشک پشک ویکھ کے ایہدے نال دل نہیں لانا چاہیدا کیوں جے ساڈا اگلا پینڈا اوکھا ہو جائے گا تے اوس ویلے پچھتاو گے۔ اج ویلا اے کوئی چنگا کم کر لیئے۔

"کنیاں سکھیاں ڈنڈ مچائی
پنجاں بیڑی ویہن لڑائی
سبھ گھر دیاں مُنجھ بھتیڑیاں
پنجے سکھیاں اکو جیہاں
حکم سنجوگ اکٹھیاں ہوئیاں" (28)

شاہ حسین ایس کلام وچ پنجے سکھیاں تے پنجاں بیڑی دا مطلب (پنج حواس) نال تشبیہ دیندیاں ہوئیاں حواس خمسہ جیہڑے ساڈے نفس دا دوجا ناں اے۔ ایہناں حواساں دی بدولت سانوں اپنے اندر تے باہر جھاتی پانی چاہیدی اے۔ حضرت شاہ حُسین نے جس طرحاں اپنی کافیاں وچ محاورے، تشبیہاں تے اکھاناں وچ اسان تے سادہ زبان ورتدیاں ہویاں اپنی گل نوں لوکاں تائیں اپڑان واسطے کوشش کیتی ایس طرحاں اوہناں شاعری وچ وسیب دے عام ورتارے وچ آون والیاں شیواں چرخہ، جھلی، سوت، پونیاں، نلیاں، ایڑن پچھی، ندی، کھاری، کھڈی، چٹی، کالا ہرن، شوہ رانجھن، ہیر، داج، سوہرے، پیکے، ڈولی، سالو نوں علامت دے پھبویں ڈھنگ نال ورتیا اے جے عام بندا اوہناں دے سنیہے تے اندرلے مفہوم تے رمز نون چنگی طرحاں سمجھ سکے۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچوں ایہناں علامتاں دے معنی ویکھو:

"چرخہ میرا رنگڑا الال
جے وڈے چرخہ تے وڈ منے
ہن کہہ گئے باران پنے
سائیں کارن لوئن رنے
روئے حل ونجایا" (29)

چرخے دی علامت دے کئی معنی نیں پر دو رنگ بہتے گورے نیں اک چرخے دا پرزا کوئی نہ کوئی انسانی انگ دی تھان لیندا اے۔ تے دوجا چرخے دا اک اکائی دی صورت وچ چلنا انسانی جسم دے عمل دی مثال لگدا اے۔ حسین شاہد لکھدے نیں:

"شاہ حسین دا سب توں وڈا کارنامہ چرخے دی علامت سمجھیا جا سکدا اے۔ شاہ حسین نے چرخے دی ہتھی اتے اپنا سارا فلسفہ گھما دتا اے۔ شاہ حسین دے تصوف دی پوری عمارت چرخیاں دی مونیاں اتے کھلوتی ہوئی اے" (30)

ہور علامتاں ویکھو:

علامتاں ۔ معنی

1۔ "لوئن (اکھاں)" (31)

2۔ "گواہڑ (روئی دا گالا جیہڑا کتن واسطے بنایا جاندا اے)" (32)

3۔ "اٹیرن (دھاگے بنان دا فریم)" (33)

4۔ "باتر (اک پتلی رسی)" (34)

5۔ "اٹیاں (ودھیاں ہویاں دھاگہ)" (35)

"سُالو سینج ہنڈالے نی
سُالو سینج ہنڈالے نی
سُالو میرا قیمتی کوئی ویکھن آئیاں
تریمتیں گنیاں سبھ سلاہے" (36)

شاہ حُسین نے اپنی کافی وچ سالو (گوٹا کناری لا کے سجایا ہویا رتے رنگ دا دوپٹہ) اس کافی وچ دوپٹے نوں علامتی روپ دیندیاں ہویاں ایس گل دی وضاحت کیتی اے کہ ساڈیاں

نفسانی خواہشاں دی علامت اے۔ ایہناں خواہشاں دی لوڑ، چمک دمک، لذت تے ایہناں وچ خودغرض ہو جان دا خطرہ، ایہ سارے ایس علامت دے معنوی رنگ نیں۔

مکدی گل اے کہ شاہ حُسین دی کافیاں وچ عاجزی، انکساری، محبت تے روحانیت دا سبق ملدا اے۔ ایہناں باقی کلاسیکی شاعراں وانگوں ایہوں سنیہا دتا کہ دنیا عارضی اے۔ کلام وچ مٹھاس تے پاکیزگی دا رس اے۔ ایہناں اپنی بولی وچ ملتانی تے لاہوری دے الفاظ ورتے نیں۔

References:

* Oriental College, University of Punjab, Lahore.

1- Zahid Eshaaq. Hazrat Madho Lal Hussain (Lahore: S.N)5.

2- Noor Ahmad Chishti. Tehqiqat Chishti (Lahore: Al-Faisal 2014) 308.

3- Shafqat Tanveer Mirza. Shah Hussain Di Hayati (Lahore: Jang Publishrs, 2015)9.

4- Ali Abbas Jalalpuri. Wahdat alwajood ty Punjabi Shairi (Lahore: Pakstani Punjabi Adabi Board)90.

5- Mola Bakhsh Kushta. Punjabi Shairan da Tazkra (Lahore: Aziz Publishers, 1963)57.

6- Muhammd Asif Khan. Kafiyan Shah Hussain (Lahore:: Punjabi Adabi Board, 1998)34.

7- Abdul Ghafoor Qureshi. Punjabi Adab di Kahani (Lahore. Aziz Publishrs, 1989)79.

8- Shafqat Tanveer Mirza. Shah Hussain Di Hayati, 45

9_ Ganga Raj- Dictionary of literary term,1993

10- Hameed Ullah Hashmi. Punjabi Akhan ty Muhawrey (Lahore: Aziz Book Depot.)4.

11- Main Muhammad Bakhash. Saif ul Malook (Lahore: Al Faisal Book Depot. 2000)

12- Muhammd Asif Khan. Kafiyan Shah Hussain,26.

13- As Above, 57.

14- As Above, 115.

15- As Above, 58.

16- As Above, 58

17- As Above, 18.

18- As Above, 129

19- As Above, 86

20- Shahbaz Malik. Sadey Akhan,

21- Maqsood Saqib. Shah Hussain, Kalam Madho Lal Hussain (Suchait Kitab Ghar, 2005)55.

22- As Above

23- As Above

24- As Above

25- Kramat Ali Mughal. Punjabi Gramer, 27.

26- Muhammad Mohsin. Swanh-o-Kalam Hazrat Shah Hussain almaroof Madho Lal Hussain (Lahore: Zubaida Centre 2015)96.

27- As Above, 82.

28- Abdul Majeed Bhatti. Kafiyan Shah Hussain (Lahore:: Punjabi Adabi Board, 1977)78.

29- Muhammd Asif Khan. Kafiyan Shah Hussain, 52.

30- Hussain Shahid. Poorney (Lahore: Aziz Publshers, SN)46.

31- Muhammd Asif Khan. Kafiyan Shah Hussain, 52

32- As Above, 95.

33- As Above, 94.

34- As Above, 103.

35- As Above, 107.

36- Hussain Shahid. Poorney, 51.

